

офіційного приєднання Криму до України. Це зумовлює зміни змістовного наповнення кадрової політики АР Крим. Кадровий корпус АР Крим повинен розуміти специфіку регіону, його історично зумовлені особливості, що сприяло б врахуванню всіх аспектів зовнішніх і внутрішніх впливів на стабільність у цьому регіоні в інтересах ефективного вирішення цієї проблеми.

Список літератури: 1. Конституція України : Прийнята Верховною Радою України 28 червня 1996 р. – К. : Юрінком, 1996. – 90 с. 2. Конституция Автономной Республики Крым : законы и законодательные акты / Верховная Рада Украины. – Симферополь : Таврида, 1999. – 48 с. 3. Дашкевич Я. Р. Ясир з України // Український археографічний щорічник. Нова серія. – Вип. 2. – К., 1993. – С. 38–47. 4. Грушевський М. Історія України-Руси / Грушевський М. – Т. IV. – К. : Наук. думка, 1993. – 539 с. 5. Урсу Д. П. Очерки истории культуры крымскотатарского народа (1921–1941) / Д. П. Урсу. – Симферополь : Крымчупедгиз, 1999. – 143 с. 6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе : в 2 т. Т. 2 / пер. з англ. У. Гавришків, Я. Грицака ; Центр досліджень історії ім. Петра Яцика Канад. ін-ту україні. студій Альбертського ун-ту // Західна історіографія України. Вип. 1. – К. : Основи, 1994. – 574 с. 7. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом / Я. Р. Дашкевич // Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка. – Т. ССХХІІ. – Л., 1991. 8. Яковенко Н. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця VIII століття / Н. Яковенко. – К. : Генеза. – 1997. – 312 с.

Надійшла до редколегії 15.10.2009

УДК 368(091)«65»

В. О. МИКИТЮК

СТАНОВЛЕННЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ СТРАХУВАННЯ В ЕПОХИ АНТИЧНОСТІ ТА СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

На підставі вивчення історичного досвіду становлення та організації страхування в епохи Античності та Середньовіччя дано авторське бачення особливостей страхування в ті часи. Окрему увагу звернуто на історію страхових відносин на території України.

На основе изучения исторического опыта становления и организации страхования в эпохи Античности и Средневековья дано авторское видение особенностей страхования в те времена. Отдельное внимание обращено на историю страховых отношений на территории Украины.

The author's view of insurance peculiarities during epochs of Antiquity and the Middle Ages is given on the basis of historical experience research on insurance formation and organization during that times. Special attention is paid to the history of insurance relations on the territory of Ukraine.

З метою визначення місця та ролі страхування в суспільстві слід звернутися до історичного досвіду, тому що становлення та

організація страхування викликає не тільки історико-пізнавальний інтерес, але і містить багато цінних відомостей для сьогоденішньої практики страхової справи.

Сьогодні, як і раніше, існує багато дискусійних питань, пов'язаних із страхуванням: чи існувало воно в епоху Античності та Середньовіччя, які історичні корені його розвитку, визначення сутності страхової діяльності.

До цих питань звертаються як сучасні дослідники (В. Аленічев, О. Слюсаренко, В. Шахов, В. Казарез, Е. Ходченко, В. Тринчук, В. Плиса та ін.), так і видатні історики минулого (К. Воблій, Б. Данський, Н. Лангін, В. Райхер, С. Рибніков).

Так, досліджуючи історію страхування в Росії, С. Рибніков зазначав, що «як правило, історія страхування в Росії досліджувалася з часів Катерини II. Однак, вивчення розвитку господарського життя, змусило мене дійти висновку, що зачатки страхування існували у господарському обороті як Київської, так і Новгородської, так і Московської Русі, а також і в нашій артіальній справі» [1, с. 110].

Аналізуючи суспільно-історичні типи страхування, В. Райхер писав: «Страхування існувало і в феодальному і в рабовласницькому суспільстві, і притому справжнє страхування. Це було страхування, обумовлене відносинами вказаних докапіталістичних суспільств ... Це було страхування, що істотно відрізнялося від буржуазного» [2, с. 34].

Стає зрозумілим той факт, що питання становлення та організації страхування в Античну епоху та епоху Середньовіччя є особливо актуальним.

Мета статті – розкрити особливості становлення та організації страхування в Античну епоху та епоху Середньовіччя.

Страхування має багатовікову історію становлення й організації, яка почалася ще за часів Античної епохи та Середньовіччя. Основною історичною формою страхування була страхова взаємодопомога у професійних об'єднаннях, що пройшла тривалий період розвитку від разової угоди про страхову допомогу до постійної взаємнотрахової організації статутного типу.

Угоди про страхову взаємодопомогу, переважно у галузі торгівлі, можна знайти у глибокій давнині. Це була шляхова, мандрівна торгівля, переважно морська і сухопутна. І, відповідно, об'єктами страхування були як товари, так і перевізні засоби, головним чином морські кораблі і тварини (верблюди, віслики тощо).

Так, у Східній Азії ще за два тисячоліття до нашої ери, в епоху вавілонського царя Хаммурапі, учасники торговельного каравану укладали між собою угоди про те, щоб спільно зазнавати збитків від пограбувань, крадіжки або зникнення речей, які могли статися під час подорожі. Подібні договори укладалися в Палестині і

Сирії між учасниками каравану у випадку загибелі тварин (віслюка), розірвання їх дикими звірами, крадіжки [2, с. 40].

У сфері торговельного мореплавання угоди про взаємний розподіл збитків від загибелі корабля та інших морських небезпек уклалися між корабельниками-купцями на берегах Персидської затоки, у Фінікії, у Давній Греції. Наприклад, положення про такі угоди містилися в законах Солона, що підтверджували їх юридичну силу.

Особливий інтерес викликають страхові відносини у сфері шляхової торгівлі на території України. Так, за часів Київської Русі існувала караванна торгівля, що яскраво виявлялася з Візантією, і здійснювалася на підставі договорів з греками (907, 911, 945, 971 рр.), описана імператором Костянтином Багрянородним [3, с. 112]. Караван ішов вниз по Дніпру, постійно наражаючись на небезпеку з боку печенігів. Під час подорожі, яку Костянтин називав, нещасною, небезпечною та обтяжливою, частина човнів і вантажу гинула. [4, с. 185]. Всі збитки від такого походу розклалися на весь караван.

Однак більш яскравим прикладом страхової солідарності є українські чумаки. Чумацтво, свідчення про яке існують вже у XIII ст., досягло свого повного розквіту у XVI–XVII ст. і продовжувало відігравати важливу роль в українській торгівлі аж до появи залізниці. Основний маршрут чумаків називався Великим Чумацьким Шляхом. У Крим, до Одеси чумаки везли хліб, а звідти – сіль і рибу. Вони здійснювали свої подорожі караванами («ваками», «ватагами») на підводах, запряжених волами. У XV ст. чумацтво було тісно пов'язано з розвитком козацтва взагалі і Запорозької Січі зокрема. «Під заступництвом козацтва і матері Запорозької Січі щорічно сотні і тисячі чумацьких возів, нерідко належних самим козакам, ходили далеко в Польщу, Галіцію, Молдавію, Крим, на Дон і в Великоросію» [5, с. 159].

Чумаки, починаючи з XVI ст. і завершуючи першою половиною XIX ст., були єдиними національними торговцями і візниками. Упродовж цього періоду чумацтво було вже сформованим і завершеним економічним фактором, мало у своїй основі міцні артільні форми. Також чумаки мали свої, освячені віками звичаї для будь-якої дії: чумаки повинні виїжджати з дому «за законом», їхати в дорозі «за законом». Навіть зупинятися в дорозі пасти волів слід «за законом». Чумаки виконували звичаї, бо артіль була незадоволеною, коли будь-хто «зламає чумацький звичай» [2, с. 33].

Проводжали чумаків у далеку дорогу урочисто всім селом. Усі вони справді могли покластися один на одного в найбільшій скруті. Адже й нападники їх могли підстерігати. Тому звичаї чумацької артілі передбачали відправлення чумаків у далеку дорогу завжди караваном, у складі до 300 підвід, запряжених волами, і що «у ви-

падку, якщо впаде віл, то на артільні гроші купується інший» [1, с. 113].

Тож, на території України існували зачатки страхування, подібні до давньогрецьких та сирійських, що було обумовлено одноманітністю загальних економічних умов. Однак чумацький промисел був доволі значним, тому можна стверджувати, що викладений страховий початок був не випадковим явищем, а нормальним інститутом господарювання, що забезпечувало кожному з учасників торговельного колективу за рахунок всіх його членів захист від стихійних та інших небезпек. Саме таке забезпечення, на думку В. Райхера, і є нічим іншим, як страхуванням [2, с. 44].

Пізніше організація страхування почала змінюватися до більш досконалої форми: створення постійного фонду, отримання регулярних страхових платежів. Але ще тривалий час ці дві форми страхування існували разом: розкладка збитку переважно у сфері торгівлі, а регулярні платежі – ремесла.

Таке співіснування було невинуватим. Торгівля у давні часи мала мандрівний характер. Торговельні каравани (морські або сухопутні) не були постійно діючими організаціями, а створювалися з метою зменшення шляхових небезпек для кожної окремої експедиції. Тож і склад таких торговельних (а разом з тим взаємострахових) колективів не відрізнявся постійністю. За таких умов організація постійного страхового фонду шляхом регулярного стягування внесків не мала жодного сенсу.

Зовсім інші умови були для страхування у сфері ремесла, яке, на відміну від торгівлі, мало постійний характер. Тут носіями страхування були професійні об'єднання ремісників, що постійно мешкали на певній території. Це були організації статутного, а не разового договірною характеру, з постійним, стабільним складом учасників, тісно пов'язаних між собою професійними, побутовими, релігійними інтересами.

За умови постійного та тісного зв'язку в організаціях ремісників система взаємодопомоги набувала більш універсального характеру. Вона розповсюджувалася на широке коло нещасних випадків, які загрожували не тільки майну, але і життю, здоров'ю людей. Тобто система взаємодопомоги складалася як з майнового, так і з особистого страхування, часто з перевагою останнього. Якщо ж вважати, що існувала система наступної розкладки збитку, то доволі швидко її змінила система акумуляції постійного страхового фонду [2, с. 42–44].

Відомості про страхування в організаціях постійного, професійно-корпоративного типу можна знайти в глибокій давнині. До завдань цих організацій входило надання матеріальної допомоги їх членам у разі нещасних випадків, а у разі смерті – осиротілим сім'ям. Такі організації існували у давній Індії, у стародавньому

Єгипті. Є підстави вважати, що це були, якщо не виключно, то переважно організації ремісників релігійного характеру [6, с. 7]. Важко визначити, чи існував у давньоіндійських або єгипетських організаціях постійний страховий фонд. Можливо, у ті часи, до яких вони відносяться, допомога виплачувалася ще в порядку розкладки, а регулярні внески у страховий фонд з'явилися пізніше.

Найбільш яскраво взаємне страхування виявлялося в організаціях статутного типу у Давньому Римі. Тут існували дві категорії приватних корпорацій: професійні і релігійні, які розташовувалися не тільки в місті Рим, але і по всій Італії, в римських провінціях [2, с. 43].

Римські професійні колегії були організаціями, що тісно об'єднували своїх членів у різних сферах суспільного і особистого життя. Окрім спільності економічних інтересів, у колегіях існувала і спільність побутових інтересів. Так, значна увага в юридичних документах колегій приділялась організації сумісних урочистих зібрань і бенкетів, також охороні честі і достоїнства корпорації, корпоративній дисципліні. Статути передбачали накладення штрафів грошима і натурою (переважно за все вином) на членів колегії за неналежну поведінку, як усередині, так і поза колегією, за відсутність на зібранні або похороні померлого члена колегії та ін.

Однак важливе значення для історії страхування мали такі професійні (релігійні) спілки, як *collegia tenuiorum* та *collegia funeraticia*. Зазначимо, що більша частина вчених вважають їх тотожними або з незначними відмінностями професійними спілками (Ельяшевич, Райхер). Основною метою зазначених спілок було взаємне забезпечення своїм членам відповідного похорону (похоронна процесія, могила, пам'ятник тощо). Крім цього, вони матеріально підтримували своїх членів у випадку хвороби, каліцтва. Тобто сама виплата мала характер не тільки сплати витрат на похорон, але і виплати допомоги для сім'ї померлого [2, с. 45–46].

У зв'язку з чітко означеним страховим профілем і послабленням професійного значення процес розкладення позначився і на корпоративному устрої *collegia tenuiorum*. Так, у їх складі почали з'являтися і особи, що не належали до професії основної маси членів даної колегії. Був відкритий доступ у колегії рабам, але тільки з прямого дозволу їх господаря. За порушення цього правила встановлювався грошовий штраф – 100 золотих монет за кожного неправильно прийнятого раба.

Collegia funeraticia мала особливості внутрішньої корпоративної організації. Для того щоб стати членом цієї колегії, слід було зробити вступний внесок у розмірі 100 сестерцій і амфору «доброго вина», потім щомісячно сплачувати по 5 асів. У випадку смерті члена колегії спочатку сплачувались 300 сестерцій як витрати на похорон, з яких 50 сестерцій утримувалися для роздачі учасникам

похоронної процесії. Основна виплата була спрямована на організацію гідного похорону. Ця виплата могла бути виплачена тільки спадкоємцю за заповітом, а не за законом. Це пояснювалося тим, що тільки особа, обрана самим померлим, могла дотриматися зобов'язань і спрямувати отриману суму за призначенням. Навіть за відсутності заповіту гроші не видавалися законному спадкоємцю. Поховання в такому випадку відбувалося за рахунок даної суми самою колегією. Потім така ж сума могла бути виплачена і для підтримки осиротілої сім'ї [3, с. 12].

Особа позбавлялася права на отримання страхової суми у випадку самогубства або несплати місячного внеску у визначений строк [3, с. 14].

Незалежно від права на *funeraticium* (похоронна сума) і на підтримку у випадку хвороби, каліцтва члени колегії мали право на отримання їх частки в колегіальному майні, особливо під час її ліквідації. При виході з колегії з особою також розраховувалися.

Крім релігійних, професійних колегій особливу групу у Давньому Римі становили військові колегії, які можна вважати початком особистого страхування. Окрім забезпечення достойного похорону, військові колегії переслідували і інші цілі. Так, вступний внесок до такої колегії становив 750 динарів (1 динарій – 4 сестерції), але він міг бути внесений поступово щомісячними платежами. За це колегія брала на себе наступні зобов'язання: видавала 500 динарів при підвищенні по службі у тому ж легіоні, 500 динарів у випадку переведення в інший легіон, для покриття витрат з переїзду морем піхотинцю додавалося 200 і кавалеристу 500 динарів по закінченні строку служби, але у разі дисциплінарного звільнення тільки половина від цієї суми; 500 динарів у випадку смерті спадкоємцю або іншій правомочній особі, яка брала на себе зобов'язання щодо похорону [3, с. 17].

Слід відзначити, що розміри внесків і виплат у колегіях були різними та, як правило, залежали від військових звань. Але серед офіцерів таких колегій не існувало, бо римське офіцерство формувалося переважно з родової і грошової аристократії, яка не потребувала такої допомоги і навіть осуджувала членство в таких організаціях.

Однак всі форми античного страхування, починаючи з угоди про розкладку збитків і до статутів римських колегій зникли на декілька століть після розпаду Римської Імперії, тому що в ранньому середньовіччі, за умовами натурально-господарської реакції, розвиток страхування відкидався назад до своїх витоків.

Тільки після поступового розвитку товарно-грошових відносин і системи найманої праці у вільних містах з'являлися нові паростки страхування. Тобто у середньовіччі розвиток страхування від-

бувався заново, поза прямим історичним наступництвом зі страхуванням античного суспільства.

Початок середньовічного страхування дослідники відносять до X–XI ст. (Англія), XI–XII ст. (Німеччина), XII–XIII ст. (Данія і Ісландія).

На відміну від античного страхування, середньовічне мало свої особливості. Так, первісна назва середньовічних організацій – братства. Кожен з членів середньовічного братства повинен був допомагати іншому в усіх його справах, і все братство повинно було допомагати кожному члену в усіх його справах, які не суперечили закону і моральності.

Стародавні середньовічні братства інакше називалися гільдіями, в яких з часом відбувався процес їх диференціації. Спочатку відбувся їх розподіл на світські і релігійні гільдії. Потім світські розділилися на «захисні», або «охоронні» гільдії, основною метою яких була охорона особистості і майна своїх членів від зовнішніх посягань, та професійні гільдії, в основі яких була єдність професійного становища і загальність професійних інтересів [2, с. 58].

У професійних гільдіях можна виокремити об'єднання купців. Однією з найдавніших гільдій цього типу була *fraternitas mercatorum* в Кельні у XI–XII ст., яка потім розділилася на декілька окремих гільдій. Різновидом професійних гільдій були і німецькі закордонні «ганзи», які почали розвиватися у XI–XII ст., що мали свої центри в Лондоні, Брюггі та Новгороді.

У гільдіях взаємне страхування передбачало найрізноманітніші страхові випадки і розділялося на майнове і особисте. У сфері майнового страхування гільдії відшкодовували збитки як від стихійних (загибель корабля, повінь, пожежа), так і від соціальних (пограбування, розбій) негараздів. Поряд із цими видами майнових втрат страховим випадком, що надавав право на допомогу з боку гільдії, було розорення члена гільдії незалежно від причин.

У сфері особистого страхування гільдії виплачували допомогу, головним чином у випадку смерті, хвороби, інвалідності. У випадку смерті допомога надавалася на похорон і на підтримку вдови та сиріт. Допомога хворим здійснювалася у випадках особливо тяжкої або невиліковної хвороби. Іноді встановлювався список хвороб, що надавав право отримати страхову допомогу [2, с. 61–62].

Поряд із правом на отримання допомоги гільдії зобов'язували своїх членів надавати один одному активне сприяння у боротьбі проти того або іншого лиха: у боротьбі з небезпекою морського плавання, у гасінні пожежі, у захисті від пограбувань, у переслідуванні злодія тощо. Усі збитки, яких зазнав рятувальник жертви, відшкодовувалися гільдією як і основний збиток від аварії, пожежі.

Гільдії покладали на своїх членів також і обов'язок з попередження страхових випадків і з рятування свого майна. Це особ-

ливо стосувалося пограбувань. Невиконання вказаних обов'язків (наприклад, порушення правил охорони майна, відмова від участі у розшуку і переслідуванні злодія) позбавляло права відшкодувати втрати. За участь у таких діях отримували винагороду не тільки інші члени гільдії, але і сам потерпілий.

Услід за купецькими гільдіями виділилася і друга категорія професійних гільдій – ремісні цехи, які швидко розвивалися і мали відповідну спеціалізацію.

Середньовічні цехи також були не тільки економічними спілками, але і релігійними, і соціальними. У цехах взаємне страхування було спрямоване, головним чином, на випадки, що стосувалися особистості його членів. Цех допомагав членам у разі нещасних випадків, турбувався про них під час хвороби або неспроможності до трудової діяльності внаслідок похилого віку. Цех зобов'язувався підтримувати сім'ю, що залишилася, а іноді навіть виховувати сиріт. Цікаво, що і тут на першому плані було забезпечення достойного похорону, і тільки пізніше з'явилося піклування про тих, хто залишився, і їх підтримка. Необхідні для цього кошти збиралися шляхом розкладки. Важливим кроком на шляху створення самостійної галузі страхування було те, що піклування про забезпечення сиріт було відділено від інших завдань і покладалося на вдовині і сирітські каси, що існували при цехах, послугами яких могли користуватися (пізніше) і сторонні особи [3, с. 18–19].

Цікаву паралель з гільдіями і цехами західноєвропейського середньовіччя утворювали японські «ко». Японські «ко» почали виникати з часів сіюгуната (кінець XII ст.) і існували до епохи Токугава (до XVII ст.). Спочатку це були виключно релігійні об'єднання, що створювалися для організації свят, паломництв тощо. З цією метою робилися внески у загальну касу, а їх залишок зберігався і був фондом допомоги бідним і хворим, спочатку тільки членам об'єднання, а потім і іншим. Пізніше поряд з релігійними «ко» починали виникати і світські. Взаємна допомога ставала більш тісною, нагадуючи професійний зв'язок. Внески набували регулярного (щорічного) характеру. А релігійні завдання відступали перед світськими. Страховий фонд витрачався на допомогу при народженні і похованні, а також на допомогу вдовам і сиротам сімей членів «ко» [3, с. 62–63].

Отже, в період Античної епохи становлення та організація страхування мали певні особливості, які полягали у тому, що не існувало страхових платежів, які регулярно вносилися у загальну касу учасниками страхових колективів. Збиток відшкодувався постраждалому не із задалегідь організованого страхового фонду, а лише з виникненням збитку, за допомогою спеціальної розкладки його між членами колективу. Страховий фонд організувався не

попередніми внесками учасників, а зобов'язаннями відшкодувати майбутні збитки шляхом розкладки, що і було давньою, примітивною формою страхування.

До античної моделі страхування можна віднести і українських чумаків, які функціонували набагато пізніше, але мали такі ж зачатки економічних інститутів страхування, що забезпечували захист і допомогу кожному з учасників торговельного колективу.

Середньовічне страхування характеризувалося конкретизацією (а іноді і спеціалізацією) справи взаємодопомоги, з уточненням кола страхових випадків, форм і розмірів страхових виплат; системою періодичних, чітко визначених страхових внесків. Окрім того, середньовічне страхування мало і деякі специфічні ознаки, а саме: воно перебувало у повній відповідності із загальним устроєм відносин, що склалися у гільдіях і цехах, і було вираженням начал специфічної внутрішньокорпоративної рівності в них, рівності в умовах господарської діяльності і суспільного побуту, рівності можливостей здобування прибутків і рівності у несенні ризику втрат.

На відміну від античного страхування, що повністю зникло, не надавши відповідного підґрунтя для розвитку середньовічного, останнє стало основою для формування комерційного страхування. У середньовіччі це проявлялося у таких формах, як виокремлення із загальної каси гільдій і цехів спеціальних «страхових кас» (вдовиних, сирітських) та можливість участі в них інших осіб, що обумовлювало розірвання суворо замкнутого, корпоративного характеру.

Список літератури: 1. Рыбников С. Очерки из истории страхования в России / С. Рыбников // Вестник государственного страхования. – 1927. – № 19–20. – С. 112–116. 2. Райхер В. К. Общественно-исторические типы страхования / В. К. Райхер. – М. : Л. изд. и 1-я тип. изд-ва Акад. наук СССР. – 1947. – 283 с. 3. Воблый К. Г. Основы экономики страхования / К. Г. Воблый. – К. : Тип. И. Н. Соколова. – 1915. – VII. – 616 с. 4. Тринчук В. Подорож сторінками історії / В. Тринчук // Страхова справа. – 2006. – № 4. – С. 82–83. 5. Журнал Министерства внутренних дел. – 1856. – Сентябрь. – Отд. VI. – С. 2–5. 6. Шахов В. Зарождение страховой науки в России / В. Шахов, В. Аленичев // Страховое ревю. – 2001. – № 4. – С. 5–18. 7. Исаев А. А. Артели в России / А. А. Исаев // Временник Демидовского юридического лицея. – Кн. 26. – 1889. – С. 98–102.

Надійшла до редколегії 07.10.2009